

Парадокс Тесея в українській культурі

ОСТАП УКРАЇНЕЦЬ

26 СІЧНЯ 2022

Нова книжка Ярослава Грицака «Подолати минуле» зробила те, що вдається мало якій книжці в Україні. Вона спровокувала гучну дискусію, до якої приєдналися і фахові історики, і люди, котрі просто хочуть висловитися з приводу. Осторонь тексту Грицака, хочеться зауважити нашу любов якраз до «долання минулого». Від скрушного «ми не застанемо нормальної держави, то хоч ви, молоді», яке от уже тридцять років національно-свідомі батьки повторюють дітям, аж до лише напів жартівливого «от якби Сагайдачний спалив Москву», зоп'яну сказаного десь в компанії інтелігенції. Весь наш суспільний дискурс виглядає і працює так, ніби долання минулого — вічно повторювана практика й самоціль. Водночас це тема і мета кожної дискусії про національну ідентичність і проблеми пам'яті.

Daria Murawska

Саме собою це не добре і не зле. Безперечно, це симптом глибокої травми, яку ми досі не можемо належно пережити й інтегрувати у свій світогляд. Але цей симптом позбавлений етичної складової. Він просто лежить в основі трьох важливих сьогодні динамік роботи з пам'яттю: повернення, консолідації та консервування національно значущих спогадів та ідей, — які разом працюють із проблемою долання минулого. Чи, в більш оптимістичному (як на мене) формулюванні, — примирення з минулим.

Повернення пам'яті — це процес, що лежить на поверхні, усі ми є його свідками: від спогадів старшої рідні про Голодомор чи участь в УПА до галасу навколо перейменування аеропорту «Жуляни», коли багато хто вперше почув, що Казимир Малевич — узагалі-то український художник. Проте спадок фізичного знищення інтелігенції, культурних діячів чи інших умовних «носіїв ідентичності» дає побічні ефекти, котрі конфліктують із нашим бажанням пам'ятати. На кожну людину, ладну ділитись історіями зі свого минулого, знайдеться інша, яка не казатиме ні слова й застерігатиме інших, аби теж не говорили.

Винищення носіїв пам'яті стигматизує пам'ять. Перетворює її на провину. Небезпечним стає не лише пригадування забороненого минулого, а й саме знання. Ніколи не відомо, яка частина тебе раптом може опинитися поза законом. Тисячі родинних історій забулися під печатками фраз «та їм не треба того знати». Знати не можна. Знати не варто. Через це людина, яка знає (а надто цілеспрямовано акумулює і примножує знання), у певному сенсі сприймається як шаман. Їй відкрите важливе й умовно недоступне іншим знання, але саме це знання і робить її небезпечною — для себе чи для тих, хто живе навколо.

Звісно, тут є суто еволюційна складова. Коли зрозуміло, що по людей освічених, обізнаних чи просто допитливих можуть «прийти» в усіх найгірших сенсах слова, звички адаптуються відповідно. Незнання — справді сила. Носії інформації стають паріями через історичну загрозу, що дамокловим мечем повисла над їхнім станом (чи класом, термінологія тут не занадто важить). Знання важливе, проте загрозове, тому історична пам'ять та ідентичність стають табуйованими частинами культури. У такій ситуації ми як суспільство вирішуємо делегувати власну ідентичність окремим особам, готовим із нею працювати. Зберігаємо свою самість на своєрідних зовнішніх носіях, аби захиститися від гаданої загрози. У цьому, здається, і полягає зміст хрестоматійної фрази: «Як в нації нема вождя, тоді вожді її — поети». Утім, актуальність цитати свідчить про кризу, а не стан, якого варто прагнути.

Заборона культури — додаткове табування — перетворює її на місце зустрічі різних проявів національної ідентичності. Культура як певне «зовнішнє» явище починає втілювати цілість ідентичності та історичної пам'яті. На рівні ідеї це звучить доволі туманно, але практичне втілення ми нині бачимо щодня.

Коли вишита сорочка впродовж десятиліть була ознакою «буржуазного націоналізму», саме її використання ставало політичною позицією. Звісно, ось уже тридцять років за носіння вишиванки ніхто нікого в націоналізмі не звинувачує, але звичка лишилася. Вишита сорочка — втілення нашої культури, а тому маркер «свого». Цим преуспішно користуються численні політики, котрі якраз-таки добре розуміють, що культурні артефакти в посттоталітарному суспільстві працюють як фетиші.

Це сильно б'є і по самій традиції, і по тому, як ми її розуміємо. Українська культура (крім хіба гуцульської, до якої огульно зараховують усіх західноукраїнських горян і долинян) *узагальнюється*. Єдиний імідж, типаж «традиційного українця», перетворюється на універсальний означник усього традиційного, що ми будь-коли мали. Зведення українського до вишиванки, шароварів і віночка було, з одного боку, метою радянської колоніальної політики, а з другого — очікуваною реакцією на неї.

Сьогодні це дає цікавий побічний ефект: маркер «свого» в нас так вузько визначений, що інші приклади української традиційної культури сприймаються як «чужі». Дерев'яні хати, личаки на ногах, бороди чи й просто недостатньо святковий вигляд людей на старих світлинах не раз дають підстави просто з мосту відкинути їх як «чуже»: як пишуть в інтернеті, «підозріло нагадує мокшан». Платою за консолідацію стає добровільна й часто свідома відмова від знання. Це добрий інструмент реакції, але нездалий — пізнання чи бодай практики. Як радянський лубок наддніпрянського діалекту через насильну уніфікацію став єдиною припустимою літературною мовою, так радянський лубок центральноукраїнської традиції став єдиною зрозумілою традицією для більшості з нас.

Колоніалізм не так відкидає назад, як зупиняє на місці. Гасить будь-який розвій, змушує ставати в оборонну позицію, поки світ неминуче проходить повз.

Той давній стан, який ми згадуємо як золоту добу українства, навіть якби існував, із тих пір був понівечений репресіями, втратив носіїв і первісну подобу, а повернутися назад може лише через переосмислення практик. Тобто через цілком модерне перестворення новими людьми в новий час, до якого цю традицію хоч-не-хоч доведеться адаптувати. Через зміну. І почасти ми навіть приймаємо цей підхід: скажімо, вертепом, що використовує сучасні реалії, накладені на барокову проблематику, нині вже нікого не здивуєш.

З другого боку, традиція стає жертвою консервації. Не раз можна почути, що ми вже втратили так багато й колоніальні впливи досі такі потужні, що зась чіпати навіть оті куці оцупки, які полишав радянський лубок. Цей погляд здається геть занепадницьким, але багато де досі домінує: мовляв, українська культура така понівечена, що нині їй місце хіба в музеях. І Боже збав змінити хоч один знак у тому нещасті, що пережило радянську добу — бо ж більше нічого (як дехто вірить) нам не лишилося.

Альтернативний підхід тяжче прийняти просто тому, що він складніший за стабільність. Альтернативний підхід вимагає врахувати, що статус кво вже порушено й до традиційного українського світу, хоч як би він виглядав, немає вороття, тому акцент належить робити не на збереженні чи відновленні, а на становленні. Ми знаємо минуле, бо принаймні в межах живої пам'яті воно досі з нами. Ми досі відчуваємо тяглість, інакше не переймалися б тією-таки культурою, — але вже не становимо повноцінної частини цієї тяглости. Нині будь-яке бажання

зберегти культуру має сенс лише настільки, наскільки йдеться про бажання самому стати її невід'ємною частиною, усвідомити власну причетність. Інакше практично все, що нам лишиться, — це канон мертвих людей і каста жерців із педосвітою відповідного профілю.

Приклад традиційної культури найпоказовіший, але те саме стосується й літератури, й умовної «авторської культури» загалом. По-перше, тоталітарна спадщина означає, що наш культурний канон сформувався під впливом ореолу мучеництва (як показує історичний досвід, це найпевніший ґрунт для перетворення будь-якої системи ідей на релігію). По-друге, людей ХХ століття ми схильні ділити, хоч і переважно несвідомо, на «дисидентів» і «радянських». Малопомітна третя група — ті, хто були ідейними комуністами, але не пережили тридцятих: політичні погляди багатьох представників розстріляного відродження були б нам категорично неприйнятні, але їм «пощастило» вчасно загинути, долучившись до мученицького канону. Культура формується та існує лише у співдії, але постколоніальні культури часто такі сакралізовані, що відчувати себе частиною спільноти доводиться тільки через пам'ять, а не через практику.

Можна ще стверджувати, що є кореляція між художньою цінністю текстів і «дисидентством» авторів, але хіба якщо не приглядатися. Аргумент «зате українською» був і залишається важливою складовою нашого культурного консерватизму. Ми ніби відчуваємо потребу заохочувати всіх уже за те, що вони говорять, пишуть, співають українською. Без огляду на якість, ніби самого зусилля потрапити в українське поле достатньо. Складається враження, ніби для нас самих наша власна культура — безриб'я, ніби ми самі тямимо цю порожнечу й ладні заповнювати її бодай чимось. А далі працює вічний баланс самосповнюваного пророцтва, у якому колонізатор показує пальцем на «брак культури», ховаючи за спиною гори трупів. І ми, забувши про все на світі, готові далі вірити колонізатору просто тому, що він пропонує легке й готове розв'язання: побиватися і ждати, поки хтось інший щось зробить і запропонує готове.

Колоніалізм не так відкидає назад, як зупиняє на місці. Гасить будь-який розвій, змушує ставати в оборонну позицію, поки світ неминуче проходить повз. І якщо так простояти достатньо довго, зненацька виявляється, що світ навколо сильно змінився і не тільки ми не розуміємо, що коїться назовні, а й наші ревно плекані проблеми мало кому цікаві чи зрозумілі. Культура без взаємодії помирає так само, як від репресій — просто значно повільніше. Культури не існує без нас, але тільки тому, що культура — це сукупність наших практик. Усе те, що ми робимо. А якщо для когось парадокс корабля Тесея (чи залишається корабель, у якому замінили кожну дошку, тим само кораблем?) досі є підставою остерігатися чи й рішуче відкидати будь-яке перетворення і новацію культурного життя — що ж, тут можна лише знизати плечима від глибокодумности поставленого питання. Бо насправді воно продовжує

імперативний підхід колоніалізму. Культура, згідно з цим підходом, — не живе явище. Культура є тим, чим їй дозволяють бути люди, які хочуть мати право нею розпоряджатися.

Текст створено за підтримки проєкту Оксфордського університету «Нові горизонти науки й релігії у Східній Європі», профінансованого фондом Джона Темплтона (The John Templeton Foundation). Думки, висловлені в тексті, належать авторові й не обов'язково збігаються з поглядами фонду.

The creation of this text was supported by the University of Oxford project 'New Horizons for Science and Religion in Central and Eastern Europe' funded by the John Templeton Foundation. The opinions expressed in the publication are those of the author(s) and do not necessarily reflect the view of the John Templeton Foundation.

ОСТАП УКРАЇНЕЦЬ

26 СІЧНЯ 2022

Warning: count(): Parameter must be an array or an object that implements Countable in **/home/kairosbo/verbum.com.ua/www/wp-includes/post-template.php** on line **284**